

*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*  
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X  
December / Aralık 2020, 24 (3): 1199-1217

## İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

*Ṭawīl in Ibn Hazm's Understanding of Usūl*

### Rifat Yıldız

Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,  
İslam Hukuku Anabilim Dalı  
Assistant Professor, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences,  
Department of Islam Law  
Muş, Turkey  
[r.yildiz@alparslan.edu.tr](mailto:r.yildiz@alparslan.edu.tr) [orcid.org/0000-0002-3126-7854](https://orcid.org/0000-0002-3126-7854)

### Article Information / Makale Bilgisi

**Article Types / Makale Türü:** Research Article / Araştırma Makalesi

**Received / Geliş Tarihi:** 27 August / Ağustos 2020

**Accepted / Kabul Tarihi:** 10 December / Aralık 2020

**Published / Yayın Tarihi:** 15 December / Aralık 2020

**Pub Date Season / Yayın Sezonu:** December / Aralık

**Volume / Cilt:** 24 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1199-1217

**Cite as / Atıf:** Yıldız, Rifat. "İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil [*Ṭawīl in Ibn Hazm's Understanding of Usūl*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020): 1199-1217.

<https://doi.org/10.18505/cuid.786517>

**Plagiarism / İntihal:** This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

**Copyright ©** Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

### Ṭawīl in Ibn Hazm's Understanding of Usūl

**Abstract:** Understanding the nusus and the interpretation of their texts has been at the center of the activities of many schools and ulama in fiqh studies, and as a result, each school of usool has sought to find a method suitable for their own understanding in order to understand and interpret the nusus in a sahih way. For this purpose, fiqh schools have developed some unique methods. It can be said that the main differences among the hukms that fiqh schools rely on are generally due to these methodological differences. One of the efforts to understand and interpret through the linguistic structures and patterns of the nusus is tawīl. For this reason, it is necessary to know conceptions of tawīl in order to accurately determine the hukm giving methods of fiqh schools. In this context, the thought of Zâhiri Ṭawīl, which is based on the zâhiri meaning of the words in the language and aims to solve the meaning pattern of the nusus within the framework of the rules of the language, is important. To this end, the tawīl understanding of Ibn Hazm (d. 543/1148), one of the leading ulama of Zâhiri thought, has an important position in the determination of their understanding of fiqh and usool. For this purpose, by searching the works of Ibn Hazm, how his understanding of tawīl, which he used as a method, is reflected in his fiqh thought, will be examined through his fiqhi inferences. The Qur'an used their language when addressing the societies. The Qur'an especially, on the one hand, has used the language they use to convey its messages to its interlocutors in a correct and understandable way, on the other hand, it has used a unique style without departing from the natural structure of the language in unseen matters due to the nature of religious language. Therefore, it is necessary to take into account the words of the texts in order to understand and interpret the language used. The word tawīl was used by the ilm circles in the first period to mean the same as the word tafsir and in naming the works written as the Qur'an tafsir, the word tawīl was preferred instead of tafsir. Mâturîdî, the writer of the first dirayah tafsir, which points to the distinction between tafsir and tawīl, defines the word tafsir as 'to express exactly what is the meaning and purpose of the Qur'an, which is the divine word' and states that tafsir can be done only by the the Şahâbah who knows Quran and Sunnah well. According to one of the many theses about the origin of language, it is God given. In other words, language has been taught to man by a supreme power (Allah). Ibn Hazm also defends this view. According to Ibn Hazm, the basic elements / elements of the language were taught by Allah to Adam (a.s), and then people developed this language in proportion to their needs. Therefore, the indications of the words depend on the declarations of God and linguistic experience. As a matter of fact, Allah has attributed new meanings to words such as salat, allegiance, hajj and similar words used for other meanings in the custom of language, and the new meanings attributed to them are accepted as the truth for the meanings of these words. Usûlists who adopted the method of fuqaha in usool, in the methods of istinbat of hukm out of sharii dalils, have generally made the taqseem of the words in terms of the meaning they were given to as âm, khâs, mushtarak and muavval while their taqsseem in terms of the words' being used or not in the sense they were given was haqiqat, majaz, sarîh and kinayah. Compared to other schools, the issue of tawīl has a different meaning according to the Zâhirî usûlists and faqih who base on the zâhiri khitab. Since the zâhir of the nusus is primary and essential, there should be a certain usool, principle and rule to give up the zâhir of the nusus and to switch to another possible meaning. Ibn Hazm states that there are different opinions among the usûlists about whether the imperative form is indicant of hukm. He also says that according to some Hanafi, Malikî and Shafii usûlists, as long as there is no evidence showing that it is wujub, tahrim, nedb, ibahâ and karahah, then the imperative form cannot be views as indicating a hukm.

**Keywords:** Islamic Law, Usūl, Hukm, Ṭawīl, Word.

### İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

**Öz:** Nassların anlaşılması ve metinlerinin yorumlanması fıkıh çalışmalarında birçok ekolün ve âlimin faaliyetlerinin merkez noktası olmuş, bunun sonucunda her bir usûl ekolü nassları sahih bir biçimde anlamak ve yorumlamak amacıyla kendi usûl anlayışlarına uygun bir yöntem bulma arayışına girmişlerdir. Bu amaçla fıkıh ekolleri kendilerine has bazı yöntemler geliştirmişlerdir. Fıkıh ekollerinin istinbât ettikleri hükümler arasındaki temel farklılıkların genelde bu metot farklılıklarından kaynaklandığı söylenebilir. Nassları dilsel yapı ve örgüsü üzerinden anlama ve yorumlama çabalarının biri de te'vildir. Bu nedenle fikhî ekollerin hüküm elde etme yöntemlerini doğru olarak tespit edebilmek için te'vil anlayışlarının da bilinmesi gereklidir. Bu bağlamda lafzın dildeki zâhiri anlamını esas alan ve nassların manâ örüntüsünü dilin kuralları çerçevesinde halletmeyi hedefleyen Zâhirî te'vil düşüncesi önem arz etmektedir. Bu amaçla Zâhirî düşüncenin önde gelen âlimlerinden İbn Hazm'ın (öl. 543/1148) te'vil anlayışı bu düşüncenin fıkıh ve usûl anlayışlarının tespitinde önemli bir konumdadır. Bu çalışmada İbn Hazm'ın eserleri incelenerek te'vil anlayış ve yönteminin fıkha/fürûa nasıl yansıdığı, fikhî çıkarımları üzerinden incelenmeye çalışılacaktır. Söz ve yazıya dökülen her dilsel ifadenin bir gayesi vardır. Kur'an muhatap aldığı toplumlara seslenirken bizzat kullandıkları dili kullanmıştır. Kur'an özellikle bir yandan muhataplarına mesajlarını doğru ve anlaşılır bir şekilde iletmek için onların kullandıkları dili kullanırken diğer yandan dinî dilin doğası gereği gaybî konularda da dilin doğal yapısından uzaklaşmadan kendine has bir üslup kullanmıştır. Bu nedenle kullanılan dili anlamak ve yorumlamak için metinlerin lafızlarını dikkate almak gerekir. Te'vil lafzı "dönüp gelmek, dönüp varmak manasına gelen" 'evl' kökünden türemiş olup sözlükte 'döndürmek, bir şeyi hedeflenen son noktaya ulaştırmak, söz gereği gibi inceleyip son kertede nakledilebileceği anlama yormak' anlamına gelmektedir. Te'vil lafzı ilk dönem ilim çevrelerince tefsir kelimesiyle aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılmış ve Kur'an tefsiri olarak kaleme alınan eserler adlandırılırken tefsir yerine te'vil sözcüğü tercih edilmiştir. Tefsirle te'vil arasındaki ayrımaya işaret eden ilk dirayet tefsirinin yazarı Mâturîdî, tefsir kelimesini 'ilahî kelimeler olan Kur'an'ın mana ve maksadının ne olduğunun kesin bir çimde ifade etme' diye açıklarken, tefsir işlemini sadece Kur'an ve Sünnet'i bilen sahâbelerin yapabileceğini söyler. Te'vil işleminde yapılan te'villerin geçerli olup olmadığı hususunda usûlcüler arasında görüş ayrılığı olsa da te'vil özü itibarıyla caizdir. Gerek Hz Peygamber zamanında gerekse onun vefatı sonrası bu konuda sahabe tarafından yapılmış birçok te'vil örneği bulunmaktadır. Dilin menşei konusuyla ilgili birçok tezden birine göre dilin kökeni tevkîfidir. Başka bir ifadeyle dil insana yüce bir güç tarafından (Allah) öğretilmiştir. İbn Hazm da bu görüşü savunur. İbn Hazm'a göre dilin temel öğeleri/unsurları Allah tarafından Âdem'e (a.s) öğretilmiş sonrasında ise insanlar bu dili ihtiyaçları nispetinde geliştirmişlerdir. Dolayısıyla lafızların delaletleri Allah'ın bildirimleri ve dilsel tecrübeye bağlıdır. Nitekim Allah, dilin örfünde başka manâlar için kullanılan salât, savm, hac ve benzeri lafızlara yeni anlamlar yüklemiş ve yüklenen yeni anlamlar bu kelimelerin manâları için hakikat kabul edilmiştir. Usûlde fukaha yöntemini benimseyen usûlcüler, şer'î delillerden hüküm istinbât yöntemlerinde lafızların taksimini genel olarak lafızları vaz' olundukları anlam açısından âm, hâs, müşterek ve müevvel; vaz' olundukları anlamda kullanılıp kullanılmaması yönünden de hakikat, mecaz, sarf ve kinâye diye şekline yapmışlardır. Hitabın zâhirini esas alan Zâhirî usûlcü ve fakihler açısından tevil meselesi diğer ekollere göre farklı bir anlam ifade etmektedir. Nassların zâhiri öncelikli ve esas olduğuna göre, nassların zâhirinden vazgeçip muhtemel başka bir manâya geçebilmenin belli bir usûl, ilke ve kuralının olması gerekir. İbn Hazm, emir sığasının hükme delâleti hakkında usûlcüler arasında farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmektedir. İbn Hazm, bazı Hanefî, Mâlikî ve Şâfî usûlcülere göre emrin hükümlere delâleti hakkında; vücûb, tahrim, nedb, ibahâ ve kerahet olduğuna dair bir delil bulunmadığı sürece tevakkuf edileceği ve herhangi bir hükme hamledilemeyeceğini belirtir. İbn Hazm, âm lafzın delâleti hususunda usûlcülerin ihtilaf ettiklerini; bazı usûlcülere göre âm, ihtiva ettiği tüm manâlarına hamledileceği; bazı usûlcülere göre ise âm lafız herhangi bir delille tespit edilemediği sürece ne âm ne de hâs

## 1202 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

manâsına yorumlanacağı sadece tevakkuf edileceğini söylemektedir. İbn Hazm'ın usûl anlayışı iyice irdelendiğinde genelde lafızların zâhir anlamlarına itibar ettiği, Kur'an, Sünnet, icmâ ve akli deliller bulunmadıkça te'vile başvurmadığı görülmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** İslam Hukuku, Usûl, Hüküm, Te'vil, Lafız.

### Giriş

Söze ya da yazıya dökülen her dilsel ifadenin, yapısı gereği bir gayesi bulunmaktadır. Dilsel ifadelerden esas maksat söylenen sözün; dilin sağlamış olduğu imkânlar, kullanmış olduğu tabirler ve ifadeler vasıtasıyla, muhatapları tarafından amaçlandığı gibi anlaşılmasıdır.<sup>1</sup> Kur'an ve Sünnet, muhatap aldığı toplumun dilini kullanırken ve onlara seslenirken, dille ilgili farklı kelime, tabir, dilsel kullanım veyahut değişik dil kuralları getirmemiş, bizzat Arapların kullandıkları dili kullanmıştır.<sup>2</sup> Doğal dil ve araçların kullanılmasına rağmen Kur'an ve Sünnet'in dinî ifadelerinin, onları diğer ifade ve söylemlerden farklı kılan bir takım özelliklere de sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Özellikle Kur'an bir yandan muhataplarına mesajlarını doğru ve anlaşılır bir şekilde iletmek için onların kullandıkları dili kullanırken diğer yandan dinî dilin doğası gereği gaybî konularda dilin doğal yapısından uzaklaşmadan kendine has bir üslup kullanmaktadır. Dolayısıyla Kur'an ve Sünnet'in Allah ya da gayb âlemiyle ilgili kullandığı dil ile yaşanan ve duyu organlarıyla algılanabilen alana dair kullandığı dilin ister istemez iç içe geçmiş bir biçimde bulunması, kullanılan dilin dinamik, canlı ve kendine has farklı bir üslûbunun oluşmasına yol açmıştır.

Taraflar arasındaki iletişimde kelime ve cümlelerin bilinen düz manaları; iletilmek istenen mesajları ulaştırmada, duygu ve fikirleri izah etmede kifayetsiz kaldığında, dilin imkânları ölçüsünde lafızların asıl anlam kalıplarının aşılması maksadıyla başvuru olan bir takım anlatım biçimleri bulunmaktadır. Bu anlatım şekillerinden biri olan mecaza dayalı anlatım türünde bir lafzın manâsı, benzerlik ya da ilintileri göz önünde bulundurularak, bir başka manâya ya da bir cümlenin anlamı başka bir anlama nakledilir.<sup>3</sup> Asıl manâdan farklı bir manâya geçiş sırasında dilin kendine has yapısı gereği benzerlik gibi özellikler vasıtasıyla yeni manâlar türetilerek mecaz işlemi meydana getirilmektedir. Gerçekleştirilen bu yöntem ile kelime veya tabirlerin temel manâları dışarıda bırakılarak asıl anlamla ilintili yeni bir manâya geçiş yapılmaktadır. Örneğin Türkçede *Ramazân beni bayılttı*. cümlesinde bayılmak, "Nehir aktı." ifadesinde ise akmak filleri, anlam kurallarına aykırı bir şekilde bu fiillerin isnat edilmemesi icap eden öznelere isnat edilmesi suretiyle dilsel kaidelerin dışına çıkmıştır. Bunun benzer örnekleri Arapça ve Kur'an'ı Kerim'de<sup>4</sup> çokça bulunmaktadır. Böylece bu üslup sayesinde daha iyi ve zengin bir anlatım imkânı elde edilmektedir.

Hız Peygamber döneminden itibaren Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması, İslamî bir yaşamın temeli kabul edilmiş ve bu anlayış günümüze kadar da süregelmiştir. İlahî iradenin bir ifadesi olan Kur'an ve onun beyanı olan Sünnet'in gereği gibi anlaşılıp yaşama geçirilmesi Müslümanların temel hedefi kabul edilmiştir. Bu nedenle öncelikle yapılması gereken Kur'an ve Sünnet'in mesajlarının ve içeriğinin ilahî iradeye uygun ve doğru anlaşılmasıdır. Bunun yapılabilmesi için de ilahî iradenin iletildiği metinlerin, kendisiyle ifade edildiği dilin iyi bilinmesi gerekir. Bu durumda dil bir araç ve yöntem olsa da maksada ulaşmak için başvurulması gereken önemli ve stratejik bir unsur konumuna gelmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için önemli bir konumda bulunan dilin sadece ifade yönü değil, aynı zamanda dilin ifade edildiği ve onunla anlam kazandığı bağlam da en az dil kadar önem arz etmektedir.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Sa'ddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Muhtaşaru'l-me'ânî* (Karaçi: Mektebetu'l-Medine, 1437/2016), 75, 432.

<sup>2</sup> Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Muhammed Şâkir, 44.

<sup>3</sup> Teftâzânî, *Muhtaşar*, 85-98.

<sup>4</sup> Örneğin bk. el-Bakara 2/16; el-Câsiye 45/24.

<sup>5</sup> Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 55-56.

Nasların anlaşılmasında ve yorumlanmasında, yalnızca metinde yer alan lafızların ilk akla gelen sözlük anlamını göz önünde bulundurarak yapılan açıklamalara "lafzî yorum" denmektedir. Belirtilen yorum şeklinde, öncelikli olarak kelimelerin sözlük ve ıstilahî manâlarıyla, dil bilgisi kaideleri açısından yapısı tetkik edilir ve duruma bağlı olarak lafzın anlamı tespit edilir. Literal anlayışa sahip kimseler, kanun koyucunun öncelikle muradını lafızlarla ifade ettiğini ve "lafızsız bir manâ, manâsız bir lafız bulunmadığı" ön kabulünden hareket ederek metnin, anlama işi için zorunlu bir hareket noktası olduğunu ileri sürerler. Ayrıca usûl âlimlerinin "Allah'ın bir sözü hiçbir şey kastetmeden veya zâhîrinin aksine delâlet eden farklı bir anlamı kastetmesinin olanaksız olduğu"<sup>6</sup> biçimindeki telakkileri, bahsi geçen anlayışı teyit eder mahiyettedir.

Hemen hemen usûl çalışmalarının tümünde, te'vil kavramı ya dolaylı veyahut doğrudan ele alınmış ya da önemine binaen ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Bu bağlamda genel olarak bazı usul eserlerinde "el-Müevvel", "ez-Zâhir ve Te'vîluhû", "Bâbü't-Te'vîlât", "et-Te'vîl", "Kitâbu't-Te'vîl" ve "ez-Zâhir el-Müevvel" başlığı altında te'vilin tanımı, kapsamı, çeşitleri ve şartları ele alınmıştır. Günümüz usûl âlimleri, çalışmalarında, te'vil kavramını daha sistemli bir şekilde ele alarak incelemişlerdir. Örneğin Abdulkerîm Zeydân'ın (öl. 2014), el-Vecîz fi Uşûli'l-Fıkh'ında, Abdulvehhâb Hallâf'ın (öl. 1956), İlmu Uşûli'l-Fıkh'ında, Zekiyüddîn Şabân'ın, Uşûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî'sinde, M. Edîb Sâlih'in, Tefsîru'n-Nuşûş adlı eserinde te'vilin tanımı, kapsamı, çeşitleri ve şartlarıyla ilgili açıklama yapıldıktan sonra beşerî yasalarda da yer bulan te'vil örnekleri de aktarılarak te'vil anlayışının günümüz hukuk sistemlerinde de kullanılan akfî bir yorum/çıkarım metodu olduğu izah edilmeye çalışılmıştır.<sup>7</sup>

### 1. Lafız-Manâ İlişkisi

Allah, insanlara mesajını iletme için iletişim aracı olan dil unsurunu kullanmıştır. Allah'ın iradesinin yansıması olan Kitap ve Sünnet, yani dini metinler belirli bir dil vasıtasıyla insanlara iletilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu metinleri gereği gibi anlamak ve yorumlayabilmek için öncelikli olarak bu metinlerin lafızlarının dikkate alınması gerekir. Her ne kadar öncelikli olarak bu metinlerden ve lafızlardan gaye onların manâsı olsa da bizi bu manâlara ulaştıracak esas şey lafızlardır. Dolayısıyla lafızlar olmayınca manâya götürecek vasıtalar da olmayacaktır. Bu bağlamda arzulanan, doğru bir ictihad işleminde hem lafız ve şekil hem de gaye ve maksat önem arz etmektedir. Bu hususlardan birini önemseyip diğerini ihmal etmek sağlıklı bir sonuca ulaştırmayacaktır. Bu amaçla usûl-i fıkıh eserlerinde hem lafız ve dil unsurlarıyla alakalı konular hem de manâ ve maksada dair meseleler bir arada ele alınıp işlenmektedir. Bu amaçla ilahî murada ulaşmak ve gönderilen mesajı anlamak isteyenlerin, dil ve lafızların yol göstericiliğine tabi olmaktan başka bir yolları olmadığı görülmektedir. Konuyla ilgili İbnü'l-Arabî'nin (öl. 543/1148) söylediği gibi amaçlanan şey anlam olsa da amaca ulaştıran şey, lafız ve onun delâletidir.<sup>8</sup> Şâri' ile aramızdaki iletişim bağı lafızlardır. Keşif, ilham ve vicdan bilgiyi elde etme yönünden umumilik taşıyamaz ve herkese hitap etmez.<sup>9</sup> Tarihte yaşanmış olaylar ve esasen sözel özelliği bulunmayan insan davranışları dahi sözlü ve yazılı tabirlerle başka bir ifadeyle şifahi veya yazılı sözcükler/lafızlar vasıtasıyla sonraki nesillere nakledilmektedir. Bu sebepten Allah'ın kelamının taşıyıcısı konumunda bulunan Arap dilinin bütün üslup inceliklerine sahip Kur'an'ı anlayıp izah etmek isteyeninin onun lafızlarının zâhiri

<sup>6</sup> Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said b. Hazm, el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm, 1/42; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, el-Maḥşûl fî 'ilmi uşûli'l-fıkh, thk. Taha Cabir Feyyâd el-'Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 1/385-418.

<sup>7</sup> Abdülbaki Deniz, Fıkıh Usûlünde Te'vil ve Fıkıhî Uygulamaları (Diyarbakır: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 54-55.

<sup>8</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Arabî, Kânûnu't-Te'vil, thk. Muhammed es-Süleymân (Beyrut: Müesseset 'Ulûmi'l-Kur'an, 1406/1986), 514.

<sup>9</sup> Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, Şerḥu'l-'aḳâdi'n-Neseḳiyye (Dâru'l-Beyrûtî, 1428/2007), 48-49.

## 1204 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

ifade biçimini göz ardı edip önemsememesi düşünülemez. Bu nedenle nasslardan ilahi hükümleri elde etmek isteyen bir fakih, lafızları son derecede önemsemekle birlikte, sadece onlarla yetinmemelidir. Lafızların yol göstericiliğinde nassların ruh, maksat ve temel ilkelerine de nüfuz edip nassları tüm yönleriyle kavrama ve anlamaya çalışmalıdır. Aksi halde ifrat veya tefrite düşmüş olunacak, istenen sonuca ulaşamayacaktır. Bu nedenle bazı usulcüler ictihad derecesine ulaşabilmenin iki şartı olduğunu söylemişlerdir. Bunlardan biri "makâsîd-ı şerfa'yı" bilmek, diğeri de hüküm istinbât ederken bunlara dayanmaktır.<sup>10</sup> Ayrıca hükümlerin maksat ve gayelerini göz önüne almayan ve bu hususa dikkat etmeyen kimseleri Cüveynî (öl. 478/1085) basiretsizlikle nitelemektedir.<sup>11</sup>

Dinin temel metinleri olan hadis ve ayetlerin anlaşılmasında zâhir anlamın esas oluşu İslâm âlimlerinin çoğunluğunun genel görüşüdür. Bu prensibin manâsı ve gayesi, şeriâtın esasını oluşturan hadis ve ayetlerin zâhir manâlarını "anlamsızlaştıracak ve aşındıracak" bütün yorum şekillerinin önüne geçmektir. Dil bir iletişim ve anlaşma vasıtası olduğundan hadis ve ayet metinlerinin anlaşılmasında öncelikle zâhir anlam göz önünde bulundurulmalıdır. Nassları anlama ve kavrama sürecinde zâhir manânın dikkate alınması gerekli ve doğal görüldüğünden bu anlayışa uygun davranan ve bunu savunan kişiler için "zâhirî" tabiri kullanılmamıştır. Yorum işlemi gerektirecek bir durum oluşmadıkça lafzın zâhir anlamından vazgeçilemeyeceği kuralı fıkıh usûlü ve fıkıh ilimlerinin yanı sıra kelâm ilminde de özellikle dikkate alınmaktadır.<sup>12</sup> Temel olarak Zâhirîlik, re'yin fıkıh ilminde ne derece yer alabileceği hususunda ortaya çıkan ihtilafta re'ye olan muhalefetin ulaştığı en uç anlayışı temsil eder.

## 2. Te'vil

Te'vil lafzı, "dönüp gelmek, dönüp varmak" manâsına gelen "evl" kökünden türemiş olup sözlükte "döndürmek; bir şeyi hedeflenen son noktaya ulaştırmak, sözü gereği gibi inceleyip son kertede nakledilebileceği anlama yormak;" anlamına gelmektedir.<sup>13</sup> Istılahta ise "Kur'an ve Sünnet'te yer alan bir kelimeyi bir delil aracılığıyla asıl anlamından alıp taşıdığı muhtemel anlamlarından birine döndürmek" şeklinde tanımlanmıştır.<sup>14</sup> Te'vil lafzı Kur'an'da on yedi farklı yerde geçmektedir.<sup>15</sup> Kur'an'da geçen te'vil lafzı manâ olarak gelecek bir zamanda gerçekleşeceği bildirilen bir olayın vakti gelince meydana gelmesi, bir sözün anlaşılması amacıyla tefsir edilmesi ve rüya tabiri anlamlarına gelmektedir.<sup>16</sup> Hz. Peygamber'in sözlerinde de te'vil lafzının "tefsir" manâsına geldiğini ifade eden tabirler bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, Allah'tan Abdullah b. Abbas'a (öl. 68/687-88) te'vili öğretmesi niyazında bulunurken Kur'an'ı açıklama ilmi olan tefsiri kastettiği anlaşılmaktadır.<sup>17</sup>

Te'vil lafzı, ilk dönem ilim çevrelerince tefsir kelimesiyle aynı anlamı ifade edecek biçimde kullanılmış ve Kur'an tefsiri olarak kaleme alınan eserler, adlandırılırken tefsir yerine

<sup>10</sup> Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfâkât* (Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 5/41.

<sup>11</sup> İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdulmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Burhân*, thk. Abdul'azim ed-Dîb (Katar: 1399), 1/295, 2/913, 925, 961.

<sup>12</sup> Teftâzânî, *Şerhu'l-'akâid*, Hacı Yunus Apaydın, "Zâhiriye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 44/93.

<sup>13</sup> Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vil", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/27; Hacı Yunus Apaydın, "Te'vil", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 41/28,

<sup>14</sup> Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İşfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, "evl", 39; Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr), "evl", 11/32-40.

<sup>15</sup> bk. Âl-i İmrân 3/7 [iki defa]; en-Nisâ 4/59; el-A'râf 7/53 [iki defa]; Yûnus 10/39; Yûsuf 12/6, 21, 36, 37, 44, 45, 100, 101; el-İsrâ 17/35; el-Kehf 18/78, 82).

<sup>16</sup> Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984), 1/354, 4/181

<sup>17</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Ebû Abdullah Abdusselam b. Muhammed b. Ömer 'Allûş (RiyadMektebetü'r-Rüşd, 1427/2006), "Vuđû" 10 (No. 143); Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadis, 11412/1991), "Fezâ'ilü's-şâhâbe", 138.

te'vil sözcüğü tercih edilmiştir. Örneğin İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) "Te'vîlü müşkili'l-*Ḳur'ân*" ile Taberî'nin (öl. 310/923) "Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-*Ḳur'ân*" adlı eserleri bu manâda isimlendirilen eserlerdir. Tefsirle te'vil kavramları arasındaki ayrıma işaret eden ilk dirayet tefsirinin yazarı Mâtürîdî (öl. 333/944), tefsir kelimesini "ilâhî kelâm olan Kur'an'ın mâna ve maksadının ne olduğunu kesin biçimde ifade etme" diye ifade ederken, tefsir işleminin ancak Kur'an ayetlerinin iniş sebeplerine vakıf olan ve Sünnet'i bilen sahabe tarafından gerçekleştirilebileceğini söylemiştir. Ona göre te'vil kavramından maksadın da sözün muhtemel olan anlamlarına hamledilmesidir. Bu nedenle tefsir lafzının tek ihtimali, te'vilin ise çok ihtimali bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.<sup>18</sup> Mâtürîdî'nin bu ifade ve tespitinin sonucu olarak sonradan gelen âlimler tarafından tefsir-te'vil kavramlarının anlamları arasında bir ayrıma gidilmiştir.

Günümüz tefsir âlimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi, te'vil kelimesinin iki tür işlevi bulunduğunu söylemektedir. Ona göre bu iki türden ilki "lafızlara manâ verme", ikincisi ise "lafızların anlamlarını meydana gelen olaylara tatbiki" biçiminde gerçekleşir. Hamdi Yazır, uzun süre Kur'an ilmiyle içli dışlı olan, onun ilmiyle fikrini yoğurup bu konuda belli bir mesafe kat edip derinlik elde eden kimsenin Kur'an'da özellikle müteşâbih ayetlerde, lafzın zâhir manâlarının dışında, sezebileceği başka anlamların da bulunabileceğine işaret etmiştir. Ona göre Kur'an'ın içerdiği bu çeşit kapalı lafızların muhtemel anlamlarına erişebilmek amacıyla/gayesiyle te'vil işlemine başvurmak gerekir.<sup>19</sup>

### 2.1. Fıkıh Usûlünde Te'vil

Dilin yapısındaki hususlardan dolayı ve dilsel unsurların nasların anlaşılmasında öncelikli konumu hasebiyle gerek Müttekellimîn yöntemiyle gerek fukaha metoduyla yazılmış olan eserlerde ve ayrıca zâhirî anlayışa sahip fakihlerin eserlerinde dilsel unsurların incelenmesi önemli bir yer tutmaktadır.

Yapılan tanımlarda da görüldüğü gibi te'vil işleminin, mutlak olarak kabul edilebilir şer'î bir dayanağının olması gerekmektedir. Aslında te'vil faaliyeti, delile dayalı meydana gelen bir yöntemdir. Bu amaçla usûl çalışmalarında nasların ya da hükümlere meşruiyet sağlayan delillerin te'vili ile aslında o delillerin muhtemel anlamlara nakli ifade edilir.<sup>20</sup>

Te'vilin tanımında yapılan açıklamalarda ifade edildiği gibi iki veyahut ikiden çok manâya muhtemel olup bu manâlardan birine vaz' ya da kullanım yoluyla daha elverişli bulunan lafzın zâhirinin delâlet ettiği manâdan ancak bir delil veyahut karine vasıtasıyla vazgeçilebilir. Bir karine ya da destekleyici bir delilin bulunmasıyla zâhirin, kendisinden daha elverişli, muhtemel bir anlama nakledilmesi faaliyeti genelde te'vil, bunun sonucunda bir delil ya da karine vasıtasıyla zâhirden daha ağır basan anlama nakledilen lafız da müevvel olarak nitelendirilir. Konuyla ilgili açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda fıkıh usûlünde te'vil kavramı, "bir delile dayanarak bir sözün, ilk akla gelen zâhir manâsının terk edilerek muhtemel olduğu başka bir manâya yorumlanması" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Te'vil, terim olarak en çok kabul gören tanımlarından birine göre "bir delil vasıtasıyla lafzın muhtemel olan mercûh manâsına hamledilmesidir."<sup>21</sup> Bu tanıma göre "te'vil amelîyesinde lafzın hemen akla gelen ilk, belirgin veyahut diğer manâlarına göre daha ağırlıklı (râcih) bir manâsı olmakta, fakat bu anlamdan bir delil vasıtasıyla vazgeçilerek lafzın akla ilk anda gelmeyen muhtemel veyahut daha öncelikli olmayan bir başka manâsı öne çıkarılmaktadır. İster zâhir anlamın terki isterse de âm lafzın tahsisi şeklinde meydana gelsin, gerçekleşen her te'vil işlemi bir açıdan sözün gerçek anlamından mecaza nakledilmesi faaliyetidir. İfade edilen tarife

<sup>18</sup> Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu/Muhammed Boynukalın (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005), 1/3-4; 3/269-273

<sup>19</sup> Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Şura-Çelik), 2/276-277.

<sup>20</sup> Müzafferuddîn Ahmed b. Ali b. es-Sâ'âtî, *Bedi'u'n-nizâm*, thk. S'ad b. Ğarîr b. Mehdiyyi's-Sülemî (1405/1985), 1/296; Şâtîbî, *Muvâfâkât*, 5/216.

<sup>21</sup> Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *Baḥru'l-Muḥîṭ fî usûli'l-fıkh*, 3/437.

## 1206 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

göre te'vil işlemi, sözün muhtemel manâlarından birine nakledilmesi olduğundan Gazzâlî (öl. 505/1111) ve bu konuda ona tabi olan Râzî'nin (öl. 606/1210) "bir delilin desteklemesi ile zâhirin delâlet ettiği manâya ağır basan ve zanna galip gelen ihtimal" şeklindeki<sup>22</sup> sırf ihtimalin kendisini te'vil kabul eden tarifleri Mütakellim'in usûlcülerin bazıları tarafından eksik görülmüştür.<sup>23</sup> Bâkîllânî'nin (öl. 403/1013) "Zâhir lafız te'vile açık olan lafızdır. Zâhir lafız hem gerçek manâsı hem de mecazî manâsı bulunan kelimedir. Bu tür lafızlar gerçek manâsı üzere anlaşılırsa zâhir, mecaz yönüne hamledilirse müevvel olur" tarzındaki görüşünü aktaran Cüveynî, bazen gerektiğinde lafzın yaygın mecazî anlamının terk edilip hakiki manâsına geçişin de te'vil olarak kabul edilebileceğini söyleyerek Bâkîllânî'yi eleştiriye tabi tutar. Cüveynî bu eleştirisine gerekçe olarak "dâbbe" kelimesinin "hareket eden canlı" olarak kabulü onun "at" manâsındaki yaygın olan mecazî manâsının terkiyle yapılmış bir te'vil işlemi olup şer'î lafızların manâlarının nakli de böyledir. Örneğin salât kelimesinin "namaz" manâsına gelen şer'î anlamının terk edilerek "dua" olan gerçek manâsına nakledilmesi de en zayıf te'vil çeşitlerinden biridir.<sup>24</sup>

Debûsi, tefsirle te'vil işlemlerinin farklı olduklarını belirttiğinden sonra nakil yoluyla yapılan açıklamaları tefsir, galib-i re'y ve icthattla yapılan açıklamaları da te'vil olarak ifade etmektedir. Ona göre müevvel lafız hafi ve müşterek lafzın karşıtı olan lafızdır. Bu nedenle içerdiği anlamın nüans farklılığından dolayı kapalı olan lafzı re'y ile açıklamak te'vidir.<sup>25</sup>

### 2.2. Te'vilin Meşruiyeti

Te'vil işleminde meydana gelen te'villerin geçerli olup olmadığı hususunda usûlcüler arasında görüş ayrılığı olsa da te'vil özü itibariyle caizdir. Nitekim gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse onun vefatından sonra bu konuda sahabe tarafından yapılmış birçok te'vil örneği bulunmaktadır. Örneğin Beni Kurayza Yahudilerinin üzerine gönderilen bir grup sahabenin ikindi namazının kılınacağı zaman ve mekânla ilgili yaptıkları yorumlar bu hususa örnek gösterilebilir.<sup>26</sup> Hanefî usûlcüler te'vilin gerekli olduğunu ve te'vil sonucu ulaşılan müevvel lafzın hükmünü izah ederken; ulaşılan müevvel lafzın manâsında her ne kadar hata ve sehiv ihtimali olsa da buna göre amel etmenin gerekli olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre müevvel lafzın te'ville ulaşılan hükmü, bir açıdan zâhir lafzın hükmü gibi olsa da zâhir lafzın bizâtihi ifade ettiği hüküm kesin ilim ifade ederken, müevvel ise âhâd haber gibi zannı galib ifade eder.<sup>27</sup> Hanefî usûlcülerden Debûsi, müevvel manâyı da âhâd haber ve kıyas yöntemi gibi kesin ilim ifade etmeyen lakin amelde bulunmak için yeterli bir delil olması ve uygulamada da pratiklik sağlaması nedeniyle te'vili "mücevviz hüccet"<sup>28</sup> olarak görür. O, şayet muhtemel lafızlar için te'vile başvurulmazsa Müslümanların inkârcıların Kur'an'a yönelik eleştirilerinden kurtulamayacaklarını belirtir. Ayrıca sahabe ve selefin de te'vil ile uğraşmaları hasebiyle te'vil şer'i bir usûle dayanılarak yapıldığında meşrudur.<sup>29</sup>

<sup>22</sup> Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfa min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hâfız (Medine), 3/88; Zerkeşi, *Bahru'l-Muhtâ*, 3/438.

<sup>23</sup> Zerkeşi, *Bahru'l-muhtâ*, 3/438

<sup>24</sup> Cüveynî, *Burhân*, 1/176-177; Apaydın, "Te'vil", 2012) 41/28,

<sup>25</sup> Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer İsa ed-Debûsi, *Ta'vîmu'l-edille fi usûli'l-fıkh*, thk. Halil Muhyiddin (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1421/2001), 95.

<sup>26</sup> İbn-i Ömer (r.a) şöyle buyurur: "Hz. Peygamber (s.a.s) Ahzâb Günü: 'Herkes ikindi namazını Kurayza Oğulları yurdunda kılın!' buyurdular. Ashâb-ı kiramın bir kısmı, ikindi vaktine yoldayken girdi. Bunların bir kısmı: 'Oraya varıncaya kadar namaz kılmayız!' dediler. Bir kısmı da: 'Bilâkis namazımızı yolda kılınız. Zira Efendimiz (s.a.s) bizden bunu istemedi (vakit girse bile orada kılmamızı murad etmedi, yetiştirilerek orada kılmamızı emretti)' dediler. Bu durum Nebiyy-i Ekrem (s.a.s) Efendimiz'e arz edilince hiçbirinin yanlış yaptığını söylemediler." Buhârî, "Meğâzi", 30.

<sup>27</sup> Debûsi, *Ta'vîmu'l-edille*, 104; Serahsî, *Uşûl*, 1/163.

<sup>28</sup> İhtimalli bilgiyi gerektiren delillere "mücevvize delil" denir. İhtimalli bilgiyi gerektiren deliller (mücevvize) gerektirdiği bilgiye "ilim" adının verilmesini mümkün kılan, ama aksini de imkansız kılmayan delillerdir. Bk. Debûsi, *Ta'vîmu'l-edille*, 18.

<sup>29</sup> Debûsi, *Ta'vîmu'l-Edille*, 169.



Cüveynî'ye göre te'vilin meşruiyeti meselesi; Kitap, Sünnet, âhâd haber ve kıyasın zâhirine sadık kalmanın gerekli oluşuna yönelik selefin icmâna dayanır. Zira onlar nasların zahirlerine göre hareket ettikleri gibi te'vil işlemine zemin olabilecek zannî meselelerde te'vile başvurdukları da kesin bir şekilde nakledilmektedir. Selefin bu tutumuna bakarak ihtiyaç hasıl olduğunda usulüne riayet edilerek yapılan her türlü te'vil işleminin de doğru ve kabul edilebilir olabileceği söylenebilir. Zira bu durumda nasların zâhirine sadık kalmanın gerekli oluşunun bir manâsı kalmamaktadır.<sup>30</sup>

İbn Hazm, te'vilin meşruiyeti ve te'vil için başvurulacak deliller hususunda dayanak olarak "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir."<sup>31</sup> âyetini zikreder. İbn Hazm'a göre te'vilin geçerli olabilmesi için lafzın te'vilini gerekli kılabacak açık bir kanıtın olması gerekir. Bunlar da Kitap, Sünnet, icmâ ve burhandır. <sup>32</sup> Ona göre bu delillerin dışında kıyas, delilü'l-hitâb veyahut sahabe kavliyle yapılan te'vil batıldır, bir delile dayanmamaktadır.<sup>33</sup> Ona göre anlam aktarımı iki yolla bilinebilir. Bunlardan biri şeri' delildir; yani Kitap, Sünnet ve icmân bildirimidir. Diğer yol da dilsel unsurlardır. Bu da aklın, lafzın asıl anlamından başka bir anlama dil bilgisi kuralları vasıtasıyla nakledildiğine delâlet etmesidir.<sup>34</sup>

### 3. İbn Hazm'a Göre Tev'il

Dilin kökeni meselesi, İslam düşünce tarihinde tartışma konusu olmuş, konuyla ilgili birçok tez ileri sürülmüştür. Dilin menşei konusu, İslâmî ilimlerin önemli disiplinlerinden biri kabul edilen belâgat/beyân ve fıkıh usûlü eserlerinde de detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Bu meselenin özellikle fıkıh usûlü ve belâgat ilimleri başta olmak üzere İslâmî literatürde ele alınıp tartışılmasının temel sebebi lafız-manâ ilişkisidir. Yapılan tartışmaların esas hedefi lafzın delâlet ettiği anlamın tespitidir. Bu nedenle ister yazılı ister sözlü bir edebiyata sahip olsun bütün medeniyetler için lafız-manâ ilişkisi önem arz etmektedir. Dolayısıyla her medeniyette olduğu gibi İslam medeniyetinde de lafız-manâ ilişkisiyle alakalı ve bu meselenin anlaşılmasına yönelik her husus detaylı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi İslam dini ve medeniyeti Kur'an merkezli bir yapı üzerine bina edildiğinden lafız-manâ ilişkisi daha da önem arz etmektedir. Bu amaçla hem Kur'an ve Sünnet hem de oluşan edebiyatın dilsel analiz ve tahlillerinde yapılan tartışmalar özellikle lafız-anlam olgusu üzerinden yapılmıştır.<sup>35</sup>

Dilin kökeni meselesinde Gazzâlî, konuyla ilgili birçok görüşü aktardıktan sonra bu görüşlerin hepsinin aklen doğru olma ihtimalinin bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca birçok Mütakellimîn usûlcü de bu görüşü savunmaktadır.<sup>36</sup> Dilin menşei konusuyla ilgili birçok tezdenden birine göre dilin kökeni tevkîfidir.<sup>37</sup> Başka bir ifadeyle dil insana yüce bir güç tarafından yani Allah tarafından öğretilmiştir. İbn Hazm da bu görüşü savunur. Ayrıca bu görüşünü gerek Kur'an gerekse aklî delillerle izah etmeye çalışır.

İbn Hazm'a göre dilin temel öğeleri/unsurları Allah tarafından Âdem'e (a.s) öğretilmiş sonraki insanlar ise bu dili ihtiyaçları nispetinde geliştirmişlerdir. Dolayısıyla lafızların delâletleri ilkin Allah'ın insanlara öğretmesi ve sonrasında ise tecrübeyle oluşmuştur. Nitekim Allah, dilin örfünde başka manâlar için kullanılan salât, savm, hac ve benzeri lafızlara yeni

<sup>30</sup> Cüveynî, *Burhân*, 1/514-515.

<sup>31</sup> en-Nisâ, 4/59.

<sup>32</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/137-138.

<sup>33</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/139.

<sup>34</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/137.

<sup>35</sup> Sadrettin Buğda, *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi* (Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 121.

<sup>36</sup> Gazzâlî, *Mustaşfa*, 3/8; Buğda, *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 123.

<sup>37</sup> Diğer görüşler için bk. Gazzâlî, *Mustaşfa*, 3/7-11; İbn Hzm, *İhkâm*, 1/29-35; Buğda, *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi*, 122-124.

## 1208 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

anlamlar yüklemiş ve yüklenen yeni anlamlar bu kelimelerin manâları için hakikat kabul edilmiştir.<sup>38</sup> Nitekim İbn Hazm'ın dilin kökeni ve gelişimiyle ilgili bu anlayışı, dilsel ifadelerle ilgili düşüncelerini de etkilemiştir. Bu düşüncesinin etkili olduğu meselelerden biri de lafızlardaki anlam kaymaları veyahut nakilleriyle ilgili olan te'vildir.

Hitabın zâhirini esas alan Zâhirî usûlcü ve fakihler açısından te'vil meselesi diğer ekollere göre farklı bir durum arz etmektedir. Nassların zâhiri öncelikli ve esas olduğuna göre, nassların zâhirini bırakıp muhtemel başka bir manâya geçebilmenin belirli bir kuralının ve ölçüsünün olması kaçınılmazdır. Bu nedenle İbn Hazm müstakil bir konu başlığı altında olmasa da lafızlar hususunu incelerken umum konusunda âm lafızların zâhiriden vazgeçmeyi gerektiren hususları ve umumdaki neye dayanarak vazgeçilebileceğini ele alıp değerlendirmiştir. Bu bağlamda İbn Hazm'a göre te'vil işlemi, "Lafzı sözlükte vaz' olunduğu ve zâhirinin gerektirdiği anlamdan başka bir anlama aktarmaktır. Şayet bu aktarım açık delillerle gerçekleşmiş ve nakledilen manâ kabul edilebilir özelliklere sahip ise yapılan te'vil doğru bir işlemdir. Fakat söz konusu faaliyet bu nitelikleri taşıyorsa geçersizdir, dikkate alınmaz ve bätül olarak nitelendirilir."<sup>39</sup>

İbn Hazm'ın yaptığı tanımdan da anlaşıldığı gibi te'vilin mutlaka kabul edilebilir şer'î bir delille gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Ona göre te'vil, esasında delile dayalı olarak yapılan bir işlemdir. Çünkü usûl eserlerinin hemen hepsinde nassların te'vili meselesinde, delillerin lafızlarının hakiki anlamlarından muhtemel manâlarına aktarımından bahsedilir.<sup>40</sup>

Açıklamalar dikkatlice incelendiğinde iki veya daha çok manâya muhtemel olup bu manâlardan birinde, kullanım veyahut vaz' yoluyla daha elverişli olan zâhirin delâlet ettiği manâdan bir delil veya karine yoluyla vazgeçilebilir. Zâhirin bir delil ya da karineden dolayı kendisinden daha uygun olan, muhtemel başka bir manâya nakledilmesi ameliyesi genel olarak tevil, delil ya da karine vasıtasıyla zâhirden daha elverişli muhtemel manâ da müevvel olarak adlandırılır.

İbn Hazm'a göre te'vilin geçerli olabilmesi için açık bir delilin olması gerekir. Bunlar da Kitap, Sünnet, icmâ ve burhandır. <sup>41</sup> İbn Hazm, bu konuları açıklarken tabii yolla yapılan anlam aktarımına "Birtakım insanlar onlara, "İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun" dediler de bu, onların imanlarını arttırdı ve "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!" diye cevap verdiler."<sup>42</sup> ayetinde geçen bazı lafızları örnek olarak verir. İbn Hazm'a göre akfî çıkarımlara göre bu ayette haber veren insanlardan kastın, bazı insanların olduğu anlaşılmaktadır. Zira onlara insanların toplandığı haberini veren kişilerin toplanan ve kendileri için toplanılan insanlar dışında başka kimselerin olması gerekmektedir. Bu sonuca da ancak akıl yoluyla ulaşılır.<sup>43</sup> Anlam aktarımının kabul edilebilmesi için bir diğer delil olarak şer'î delillere yani ya Kitap ya Sünnet veya icmâa dayanılması gerekmektedir. İbn Hazm, bu konuya da "Babalarının nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin."<sup>44</sup> ayetinde geçen baba "أب" lafzını örnek olarak verir. Ona göre "أب" lafzı icmâa göre baba ve anne baba tarafından ne kadar uzasa da dedeler için kullanılmakta; Sünnet'e göre hadiste geçtiği gibi süt baba ve dedeler için de kullanılmakta; ayrıca baba lafzı ayetin nassıyla amca için de kullanılmaktadır. Ona göre yukarıda zikredilen ayette geçen baba lafzı bunlar için geçerli olsa da miras hususunda geçen baba lafzının annenin babası için kullanılması ve o manâya nakledilmesi doğru değildir.<sup>45</sup>

Yukarıda yapılan açıklamalar da göz önünde bulundurulduğunda fıkıh ilminde te'vil, "bir lafzın ve sözün bir delil ve karineden hareketle zâhir manâsının terk edilerek muhtemel

<sup>38</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/48, 3/4-5.

<sup>39</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>40</sup> İbn'ü-Sâ'âtî, *Bedi'ü'n-nizâm*, 1/296; Şâtübî, *Muvâfakât*, 5/216.

<sup>41</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/137-138.

<sup>42</sup> Âl-i İmrân, 3/173.

<sup>43</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/137.

<sup>44</sup> en-Nisâ, 5/22.

<sup>45</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/137-138.

olduğu başka bir anlama yorumlanması, kapalı lafızların izah edilmesi” anlamında kullanılmaktadır.

### 3.1. İbn Hazm'a Göre Te'vile Elverişli Lafızlar

Nasslardan hüküm elde etme işinde kelimelerin manâya delâleti ve lafızlardan manâlar üretme faaliyeti<sup>46</sup> fıkıh usûlü ilminin en önemli meselelerinden biri olup bu nedenle mesele te'vil işlemiyle yakından alakalıdır. Bu amaçla birçok farklı metot geliştiren usûlcülerin çoğunluğunu oluşturan Mütakellimîn usûlcüler lafızları, temelde mantûk (sarîh) ve mefhûm (gayri sarîh) şeklinde iki grupta ele almışlar, ikinci grupta yer alan lafızları da “muvâfaka” ve “muhâlefe” diye iki alt konu başlığında incelemişlerdir.<sup>47</sup> Usûlde fukaha yön temini benimseyen usûlcüler ise şer'î delillerden hüküm istinbât yöntemlerinde lafızların taksimini genel olarak lafızları vaz' olundukları anlam açısından âm, hâs, müsterek ve müevvel; vaz' olundukları anlamda kullanılıp kullanılmaması yönünden de hakikat, mecaz, sarîh ve kinâye diye taksim etmişlerdir. Lafzın kullanıldığı anlama delâletinin açıklık ve kapalılık durumuna göre de lafızları ikiye ayırmışlardır. Lafızları ayrıca açıklık durumlarına göre zâhir, nas, müfesser ve muhkem; kapalılık durumlarına göre de hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih, şeklinde dört başlık altında değerlendirmişlerdir.<sup>48</sup> Zâhirî anlayışa sahip İbn Hazm da lafızları incelerken âm, hâs, cem', istisna, kinâye, zamir, işaret ve teşbih konularını ele alır ve lafızla ilgili değerlendirmelerini bu konular üzerinden yapar.<sup>49</sup> İbn Hazm'a göre lafızlar, kullanıldıkları manâya delâletlerinin açıklık ve kapalılık derecelerine göre nass, müfesser ve mücmel olarak üçe ayrılırlar.<sup>50</sup> Ona göre nasla zâhir lafızlar aynı şeyi ifade ederler ve manâya delâletleri bakımından aralarında bir fark bulunmamaktadır.<sup>51</sup> Bu nedenle ona göre lafızların zâhir manâlarından yan anlamlarına nakli genel olarak dört şekilde gerçekleşmektedir. Bu nakiller lafızların hakiki manâlarından mecaz anlamına, âm anlamından hâs anlamına – aynı şekilde hâstan âm manâsına – zikredilen lafızda lafzın hazîne, hüküm bildiren lafızdan nesheden lafza olabilmektedir.<sup>52</sup>

Mütakellimîn usûlcülerin ıstılahında nassın başka bir manâya muhtemel olmaması ve mücmel lafzın anlamının da sadece beyan ile izaha kavuşması sebebiyle te'vil, sadece zâhir lafızlar için söz konusu olmaktadır.<sup>53</sup> Daha önceki bazı usûlcülerin eserlerinde te'vile ilişkin atıflar yer alsada tevîl konusunun Mütakellimîn usûlcüler tarafından bir konu olarak ilk kez ele alınışı tespit edilebildiği kadarıyla Cüveynî tarafından olmuştur. Nitekim Cüveynî'yle aynı dönemde yaşamış olan Sem'ânî'nin “haberlerin te'vili meselesinde mevcut usûl konularına farklı bir konu daha ekleyip, bu konuyu da ‘Babu't-Tevîl’ diye adlandırdığına rastladığım müteahhirinden arkadaşlarımızdan biri” tabiri bunu teyit eder niteliktedir. Bunun yanı sıra genel olarak fıkıh usûlünde te'vil meselesinin Cüveynî'den daha önce her ne kadar müstakil bir başlık altında olmasada Hanefî usûlcülerden Debûsî tarafından ele alındığı da ifade edilebilir.<sup>54</sup> Ayrıca hitabın zâhirini esas olarak kabul eden Zâhirîler açısından te'vil meselesi öncelikli bir

<sup>46</sup> Nasları “anlama” faaliyeti, klasik terminolojide “fıkıh, beyân, bürhân, irfân, ilim, marifet, tefsir, ictihad, re'y ve te'vil” gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Bk. Hadi Sağlam, “İslâm Hukuk Metodolojisiindeki Te'vilin Hüküm İstinbâtında Yeri ve Önemi Hakkında Örneklerle Genel Bir Değerlendirme” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42, (Güz 2012) 424.

<sup>47</sup> Ebu İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fıkıh*, thk. Muhyiddîn Dîb Mutû (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011), 104-108; Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, 208.

<sup>48</sup> Serahsî, *Usûl*, 1/126-127, 163.

<sup>49</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/127, 4/2-38.

<sup>50</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>51</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>52</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/128-129.

<sup>53</sup> Zerkeşî, *Bahrü'l-Muhtâ*, 3/436.

<sup>54</sup> Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar es-Sem'ânî, *Qavati' u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/414; Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 247.

## 1210 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

konuma sahiptir. Onlara göre hitabın zâhiri esas olduğundan zâhir anlamın dışına çıkılabileceği için kabul görmüş belli bir kuralın ve ölçünün bulunması gerekir. Bu nedenle İbn Hazm, farklı bir başlık altında olmasa da lafızların umumu konusunda zâhir manâyı terk etmeyi gerektiren hususları ve zâhirden nasıl vazgeçileceğini ele alıp değerlendirmiştir. İbn Hazm'a göre bu bağlamda te'vil, lafzı sözlükte vaz' olunduğu ve zâhirinin gerektirdiği anlamdan bir delil veyahut burhan vasıtasıyla başka bir anlama aktarmaktır. Eğer bu aktarım işlemi delil ve burhan ile yapılmış ve nakledilen manâ kabul edilebilecek özelliklerde ise gerçekleştirilen te'vil işlemi doğrudur. Şayet söz konusu te'vil işlemi bu vasıflara sahip değilse işlem dikkate alınmaz ve geçersiz olarak nitelendirilir.<sup>55</sup> Ona göre bir alakadan dolayı bir lafız bir manâdan başka manâyâ nakledilmişse artık bu yeni manâ o lafız için zâhir sayılır.<sup>56</sup>

İbn Hazm'a göre lafızlar, kullanıldıkları manâyâ delâletlerinin açıklık ve kapalılık derecelerine göre nas, müfesser ve mücmel olarak üçe ayrılırlar.<sup>57</sup> Nassla zâhir lafızlar aynı şeyi ifade ederler ve manâyâ delletleri bakımından aralarında bir fark bulunmamaktadır.<sup>58</sup> Lafızların zâhir manâlarından yan anlamlarına nakli genel olarak dört şekilde gerçekleşmektedir.<sup>59</sup>

İbn Hazm, nasslarda yer alan emir ve nehiy lafızlarının zâhirine göre hareket etmenin gereğine vurgu yaparak emrin zâhirinin vücûb, nehyin de tahrîmi gerektirdiğini belirtir.<sup>60</sup> İbn Hazm'ın bu bağlamda lafzın zâhirinin bir delil veyahut burhan ile başka bir anlama aktarımını "te'vil" olarak kabul ettiği ve mensup olduğu mezhebin usûl düşüncesi gereği, delili bulunmayan te'vile karşı olduğu ancak kendisinin bazı durumlarda te'vilde bulunduğu anlaşılmaktadır.

### 3.2. İbn Hazm'a Göre Te'vilin Şartları

İbn Hazm, te'vil işleminin gerçekleşebilmesi için bir takım şartlar ileri sürdüğü daha önce ifade edilmişti. Ona göre te'vil için lafzın; sözlükte vaz' olunduğu ve lafzın zâhirinin gerektirdiği anlamdan bir başka anlama nakli için Kur'an, Sünnet, icmâdan sabit bir delilin veyahut akli bir burhanın bulunması gerekir. Şayet zikredilen işlem bu nitelikleri taşııyorsa dikkate alınmaz ve geçersiz kabul edilir.<sup>61</sup> İbn Hazm'ın ileri sürdüğü şartlarda da görüldüğü gibi te'vilin gerçekleşebilmesi ve meşru olabilmesi için muhakkak geçerli şer'î veyahut akli bir delile dayanması gerekmektedir. Aslında usûlcülere göre te'vil, bir delil aracılığıyla delil üzerinde gerçekleşen bir işlemdir. Çünkü usûlcüler, nasların veyahut hükümlere meşruiyet sağlayan delillerin te'vili ile aslında sözü muhtemel manâlarına nakletmektedirler. Bu amaçla işlemin önemine binaen İbn Hazm, lafız-manâ ilişkisini iyi kavrayabilmek ve bu işlemi sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilmek için mantık ilmini bilmenin de ihtiyaç olduğunu söyler.<sup>62</sup>

### 4. İbn Hazm'ın Te'vil Anlayışının Yansımaları

Hitabın zâhirini esas alan Zâhirî usûlcü ve fakihler açısından tevil meselesi diğer ekollere göre farklı bir anlam ifade etmektedir. Nassların zâhiri öncelikli ve esas olduğuna göre, nassların zâhirin bırakıp muhtemel başka bir manâyâ geçebilmenin belli bir usûl, ilke ve kuralının olması gerekir. Bu kapsamda İbn Hazm'a göre te'vil için geçerli naklî ve akli delillerin bulunması gerekir.<sup>63</sup>

İbn Hazm'a göre te'vil, esasında delile dayalı gerçekleşen bir işlemdir. Zira usûl eserlerinin hemen hemen tamamında nassların veyahut hükümlere dayanak oluşturan delillerin

<sup>55</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>56</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/28.

<sup>57</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>58</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>59</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/128-129.

<sup>60</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/2.

<sup>61</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

<sup>62</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/8.

<sup>63</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 1/42.

te'vil meselesinde, delillerin lafızlarının muhtemel manâlara aktarımından bahsedilir.<sup>64</sup> Bu nedenle te'vil iddiasında bulunurken bir delilin olması gerekir. Fakat İbn Hazm, bu delilleri Kitab, Sünnet, icmâ ve burhanla sınırlayarak diğer fıkıh ekollerine göre te'vilin alanını daraltmış ve bunun sonucu olarak da bazı meselelerde onlardan farklı sonuçlara varmıştır.

#### 4.1. Emir Sığasının Mutlak Olarak Vücûba Delâleti Zâhir; Ancak Nedb ve İbahâya Delâletinin ise Müevvel Oluşu

İbn Hazm, emir sığasının hükme delâleti hakkında usûlcüler arasında farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmektedir. İbn Hazm, bazı Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî usûlcülere göre emrin hükümlere delâleti; vücûb, tahrîm, nedb, ibahâ ve kerahate delâlet ettiğine dair bir delil bulunmadığı sürece delâleti hakkında tevakkuf edilir herhangi bir hüküm ileri sürülmez. Nitekim İbn Süreyc,<sup>65</sup> Bakillânî, Gazzâlî ve benzeri Mütakellimîn usûlcüler emir sığasının delâleti hususunda tevakkuf edilmesi gerektiği ayrıca vücûb, tahrîm, nedb, ibahâ veyahut kerahate delâletinin ise ancak bir delille bilinebileceğini söylemektedirler. Mütakellimîn usûlcülerden Cüveynî,<sup>66</sup> fukaha ekolünden Debûsî,<sup>67</sup> Cessâs,<sup>68</sup> Serahsî,<sup>69</sup> Pezdevî<sup>70</sup> gibi usûlcülere göre ise emir sığası, aksi bir delil bulunmadıkça vücûba delâlet eder. Ayrıca bir delil bulunmadıkça lafzın zâhir manâsına delâlet edeceği hususunda Hanefî usûlcülerle İbn Hazm'ın ortak bir görüşü paylaştıkları söylenebilir. Fakat lafızların te'vili hususunda kıyas, örf ve benzeri delilleri kabul etmeleri hasebiyle Hanefî usûlcüler İbn Hazm'dan ayrılmaktadırlar.

İbn Hazm, emreden kimse memur olandan istenilen şeyi yapmasını istemekte ve onu bunu yapmakla yükümlü tutmaktadır. Ona göre Allah, insanlar meramlarını, düşüncelerini açık bir şekilde ifade edebilsinler diye dili düzenlemiştir. Şayet kullanılan lafızlarla manâları arasında bir tutarlılık bulunmayacaksa insanların birbiriyle anlaşmaları mümkün olamayacaktır. İbn Hazm'a göre muhatabın senin söylediklerinden neyi kastettiğini lafızlardan anlamayacaksa ne şekilde hangi yolla senin muradını bilebilecektir. Dolayısıyla emir sığası dilin doğası gereği aksi bir delil bulunmadıkça mecaz anlamına değil hakiki manâsı olan vücûba yorumlanır. İbn Hazm'a göre Şia'nın bir kolu olan Batınîler bu konuda aşırıya kaçarak bazı naslarda geçen lafızları muhtemel olmayan anlamlara yorumlamışlardır.<sup>71</sup>

Aksi bir delil bulunmadıkça mutlak emrin zâhiri gereği vücûb ifade ettiğini söyleyen İbn Hazm, bu anlayışının sonucu olarak naslarda varit olan bütün emir sığalarını vücûba yorumlamıştır. Nitekim ister iki kişi veya daha fazla kişiyle oluşturulsun, cemaatle kılınan namazlardan önce ezan okumanın ve kamet getirmenin farz olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Minada ve Müzdelifede cem edilen namazlar dışında, ister kaza namazı olsun ister farz namazları olsun her bir cemaatle kılınan namaz için öncesinde ezan okunması ve kamet getirilmesi gereklidir. Şayet ezan okunmaz ve kamet getirilmezse o kılınan namazlar geçersiz olur.<sup>72</sup> Hâlbuki namazdan önce ezan okumak ve kamet getirmek Hanefî ve Şâfiî âlimlerin çoğunluğunun tercih ettiği görüşe göre sünnettir.<sup>73</sup>

<sup>64</sup> İbnü's-Sâ'âtî, *Bedî'u'n-nizâm*, 1/296; Şâtibî, *Muvâfakât*, 5/216.

<sup>65</sup> Serahsî, *Uşûl*, 1/15.

<sup>66</sup> Cüveynî, *Burhân*, 1/245.

<sup>67</sup> Debûsî, *Taḫvîmu'l-edille*, 37-38.

<sup>68</sup> Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Füṣûl fi'l-uşûl*, thk. 'Uceyl Câsim en-Nemşî (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 2/82.

<sup>69</sup> Serahsî, *Uşûl*, 1/15, 17.

<sup>70</sup> Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/169-173.

<sup>71</sup> İbn Hazm, *İḥkâm*, 3/39-40.

<sup>72</sup> İbn Hazm, *el-Muḥallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulğaffar Süleyman el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye), 2/163-166.

<sup>73</sup> Burhanuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî* (Karaçi, İdâretu'l-Kur'an ve'l-Ülûmi'l-İslâmiyye, 1417), 1/271.

#### 4.2. Nehiy Sığasının Mutlak Olarak Tahrîme Delâletinin Zâhir; Tenzihe Delâletinin ise Müevvel Oluşu

İbn Hazm, emir ile nehyin delâlet yönünden aynı şeyleri ifade ettiğini söylemekte, emirle nehyin manâ yönünden birbirine mutabık olduklarını belirtmektedir. Ona göre emir sığasıyla istenen şeyin yerine getirilmesi istenirken nehiyle nehy edilen şeyin yapılmaması, yerine getirilmemesi istenmektedir. Ona göre emir bir açıdan emredilen şeyin aksini yapmaktan sakındırmaktır. Nitekim sen birine ayağa kalkmasını emrettiğinde oturmasını, yatmasını, uzanmasını, secde etmesini ve bir yere dayanmasını yasaklamaktasın. Dolayısıyla emirle nehiy manâ olarak birbiriyle uyumlu haldedir. Biri bir şeyin yerine getirilmesini ve onun dışındaki aksi şeylerin terkini gerektirirken, diğeri de bir şeyin terkini ve onun aksi olan şeyleri yapmanın da uygun olduğunu ifade etmektedir.<sup>74</sup> İbn Hazm'a göre aksi bir delil bulunmadığı sürece nehyin hükmü/anlamı tahrîmdir. Ona göre naslarda emredilen şeyin hükmünün farz, nehyedilen şeyin tahrîm/haram, hakkında nehiy ve emir bulunmayan hususların ise hükmü ibahâdır.<sup>75</sup> İbn Hazm bu anlayışının sonucu olarak naslarda mutlak nehiyle gelen lafızların tahrîme delâlet ettiğini dolayısıyla onlardan kaçınılması gerektiğini söylemektedir. Nitekim tuvalet ihtiyacını gideren kişinin istinca için en az üç taş kullanması gerektiği söyleyen İbn Hazm, konuyla ilgili hadiste geçen ifadeye göre üç taştan az bir veyahut iki taşla istincada bulunan kişinin bu işleminin, temizlik için yeterli gelmeyeceğini söylemektedir. Ayrıca üçten fazla taş kullanıldığında da taş sayısının tekli olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre Ebû Hanîfe'nin temizlik gerçekleştikten sonra taşların sayısının önemli olmadığı yönündeki görüşü, hadise muhalif olması hasebiyle kabul edilemez.<sup>76</sup>

#### 4.3. Âm Lafzın Dilde Umûm İçin Vaz'ının Zâhir, Tahsisinin ise Müevvel Oluşu

İbn Hazm, âm lafzın delâleti hususunda usûlcülerin ihtilaf ettiklerini bazı usûlcülere göre âm, manâlarına hamledileceği; bazı usûlcülere göre ise âm lafız herhangi bir delil tespit edilemediği sürece ne âm ne de hâs manâsına yorumlanacağı sadece tevakkuf edileceğini söylemektedir. Bir diğer usûlcü grubuna göre ise âm lafızlar kapsadıkları bütün manâlara hamledilirler. Bu gruptaki usûlcüler de kendi aralarında ikiye ayrılmaktadırlar. Bunlardan bir kısmına göre âm lafızların umuma delâletini tahsis eden bir delilin bulunup bulunmadığı araştırılır şayet tahsis edici bir delil yoksa umum manâsına hamledilir. Zâhirîlerin de içinde yer aldığı bir diğer grup usûlcüye göre öncelikle, tevakkuf etmeden ve delil araştırmasına girmeden âm lafız, kapsamına giren manâların hepsine hamledilir. Şayet sonradan bu âm lafız tahsis eden başka bir delil tespit edilirse lafız umumu üzerine değil de tahsis edildiği manâya hamledilir.<sup>77</sup> Aslında İbn Hazm'ın âm lafzın delâleti için zikretmiş olduğu anlayış âm dışındaki lafızlar için de geçerlidir. Bu anlayışa göre lafızlar öncelikli olarak dilin doğası gereği delâlet ettikleri asıl manâlarına yorumlanır şayet sonradan te'vili gerektirecek bir delil tespit edilir ise o delil doğrultusunda lafız te'vil edilir. Esas olarak İbn Hazm'ın bahsettiği bu üç anlayışın farkı, lâfzîdir. Sonuç olarak bir delil tespit edildiğinde bütün usûlcüler, lafzın manâsını delil doğrultusunda te'vil etmektedirler. Bu konuda Zâhirîler te'vil için gerekli olan delillerin alanını sınırlarken diğer usûlcüler biraz daha geniş tutmaktadırlar.

İbn Hazm'a göre kelam delâlet yönünden üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan biri Zeyd, Amr ve benzeri hâs olan ve onunla hassın murad edildiği lafızlardır. İkincisi âm olup umum ifade eden ve kapsadığı bütün manâlarına delâlet eden lafızlardır. Ayrıca birçok türü bünyesinde barındıran cins isimler de bahsi geçen âm lafızların kapsamında yer almaktadır. Bu kısma örnek olarak da "Canlı olan her şeyi sudan yarattık."<sup>78</sup> âyetinde geçen canlı ifadesi insan, uçan kuş, dört ayaklı hayvan türleri ve bütün haşarat türlerini kapsamaktadır. Hz. Pey-

<sup>74</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/67-70.

<sup>75</sup> İbn Hazm, *Muḥallâ*, 1/83.

<sup>76</sup> İbn Hazm, *Muḥallâ*, 1/108-110.

<sup>77</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/97-98, 4/28.

<sup>78</sup> el-Enbiyâ, 21/30.

gamber'den rivayet edilen hadislerin haber vermeleri sayesinde melek ve cinlerin bu canlıların dışında tutulduğunu anlıyoruz. Üçüncüsü ise nasslarının bir kısmının istisna edildiğine delâlet eden âm ifadelerdir.<sup>79</sup> İbn Hazm, bazı âm lafızların birçok farklı manâya eşit bir şekilde mecazen değil hakikat olarak delâlet eden müşterek lafızlardan oluştuğunu söylemektedir. Bu durumda bu tür âm lafızlar, istisnasız bir şekilde delâlet ettiği bütün manâları aynı düzeyde kapsamakta ve hiçbir kısmını kapsam dışında bırakmamaktadır. Bu anlayışın bir sonucu "Zina eden erkek ancak zinakâr veya müşrik bir kadınla evlenir, zina eden kadınla da ancak zinakâr veya müşrik bir erkek evlenir. Bu müminlere haram kılınmıştır."<sup>80</sup> ayetinde geçen ifade umumu üzere alınmış ve zina eden kadın tövbe etmediği sürece ister zina etmiş ister iffetli olsun hiçbir Müslüman erkeğin zina etmiş bir Müslüman kadınla evlenmesi geçerli değildir. Şayet böyle bir evlilik akdi yapmışlarsa feshedilir. Aynı şekilde ister iffetli isterse zina etmiş bir Müslüman kadın, tövbe etmedikçe zina etmiş bir Müslüman erkekle evlenemez. Böyle bir akit aralarında gerçekleşmişse feshedilir. Çünkü Kur'an nassı bunu Müslümanlara yasaklamıştır. Müşrikler içinse böyle bir yasak söz konusu olmadığından aralarında yapacakları bu tür bir akitte fesih yoluna gidilmez.<sup>81</sup>

İbn Hazm bu anlayışının bir sonucu olarak zekât meselesinde Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Beş veskten az olan hububat ve hurmadan zekat yoktur." hadisini değerlendiren "نون" lafzının iki farklı anlama aynı derecede hakikat yönünden delâlet ettiğini bu anlamlardan biri "daha az/اقل" bir diğeri ise "hariç, ...den başka/غير" anlamı olduğunu söylemektedir. Bu anlamlara geldiğiyle ilgili Kur'an'dan örnekler verdikten sonra bu hadiste "daha az" anlamına geldiği için "hariç, ...den başka/غير" manâsına yorumlanması gerektiğini iddia etmektedir. Ona göre bu şekilde "نون" lafzı hâs manâsına değil de âm manâsına hamledilmelidir.<sup>82</sup> Bu yaklaşımın sonucu olarak hadiste geçen "حب" lafzını sadece buğday ve arpa hamlederek bu ürünlerin dışındaki tarım ürünlerinin ve ticaret mallarının zekâta tabi olmadıklarını iddia etmektedir. Ayrıca konuyla ilgili zikredilen hadiste sadece altı maddenin zikri dolayısıyla o altı maddenin dışındaki malların zekâta tabi olmadıklarını iddia etmektedir.<sup>83</sup>

İbn Hazm'ın bu görüşünü eleştiren İbn Abdilber, bu konuda berâet-i zimmet kaidesine dayanmalarının şaşılacak bir şey olduğu iddia etmektedir. Ona göre bu yöntem onların usûl anlayışıyla çelişmekte ve mezheplerini üzerine inşa ettiklerini iddia ettikleri Kur'an ve Sünnet'in zâhirine uygun anlayışla/hareketle uyumamaktadır. Çünkü Allah Kur'an'da "Onların mallarından zekât al."<sup>84</sup> demektedir ve malların hiç birini tahsis etmemektedir. Bu ayetin zâhirine göre zekât alınmayacak mallar hususunda ümmetin icmâda bulunduğu malların dışındaki kilerden zekât alınması gerekirdi. Hâlbuki ticaret mallarından zekât alınmayacağı hususunda da icmâ mevcut değildir. Tam aksine fakihlerin cumhuriyet mallarında zekâtın cereyan edeceği hususunda görüş birliğine varmış ve bu görüşleri de hiçbir şekilde başka yerlere çekilecek cinsten ifadeler de değildir.<sup>85</sup>

İbn Hazm'ın bir delile dayanarak âm lafızları te'vil ettiğine dair namazda Fatihâ süresinin okunmasının gerekliliğine dair görüşü verilebilir. Ona göre Hanefî fakihler Kur'an'dan "borç ayeti" miktarınca okumayı yeterli görmekteyler. Onlar bu görüşlerinin gerekçesi olarak Kur'an'da yer alan "O halde Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun."<sup>86</sup> ayetini delil olarak

<sup>79</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/127-128.

<sup>80</sup> en-Nûr, 24/3.

<sup>81</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/129.

<sup>82</sup> İbn Hazm, *İhkâm*, 3/130-131.

<sup>83</sup> İbn Hazm, Muḥallâ, 4/12.

<sup>84</sup> et-Tevbe, 9/103.

<sup>85</sup> Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülber, *İstizkâr* (Beyrut: Dâru Kuteybe), 9/114; Se-rahî, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife), 2/190; Şemsuddîn Muhammed Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hamza b. Şihâbuddîn er-Remlî, *Nihâyetu'l-muḥtâc ilâ şerḥi'l-minḥac* (Beyrut:Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1424/2002), 1/401; Şerefuddin Musa b. Ahmed b. Musa b. Sâlim Ebu'n-Necâ el-Makdisî, *el-İknâ* (el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye), 1/443.

<sup>86</sup> el-Müzzemmil, 73/20.

## 1214 | Rifat Yıldız. İbn Hazm'ın Usul Anlayışında Te'vil

getirmektedirler. İbn Hazm, Ubâde b. Sâmit'in aktardığı "Resulullah bize sabah namazını kıldırdı. Namazı bitirdikten sonra bize dönerek: 'Peşim sıra okuyor muydunuz?' dedi. Biz de 'Dediğiniz doğrudur okuyorduk ya Resulallah.' dedik. Bunun üzerine 'böyle yapmayın sadece Ümmü'l-Kitab'ı (Fatiha'yı) okuyun. Zira onsuz namaz olmaz.' dedi." rivayetini ve benzeri hadisleri zikrederek bu haberin ayeti ve benzeri hadisleri tahsis ettiğini söyleyerek "kolayınıza geleni okuyun" dan kastın "Ümmü'l-Kitab" olduğunu söylemektedir. Bunun sonucu olarak İbn Hazm, bahsi geçen ayeti te'vil ederek Fatiha okumadan namazın geçerli olmayacağını ifade etmektedir.<sup>87</sup>

### Değerlendirme

Nasların anlaşılması amacıyla usûlcüler birçok yöntem geliştirmişlerdir. Usûlcülerin bir kısmına göre nasların metinlerinde geçen lafızların hakiki anlamları esas kabul edilmele beraber birden fazla muhtemel manâları bulunan lafızların da bir takım delillere dayanılarak yorumlanması mümkündür. Bazı usûlcüler de çoğunlukla metinde geçen lafızların kelime anlamını dikkate almakta ve öncelikli olarak onlara göre yorum yapmaktadırlar. Bu amaçla, kelimelerin lügat ve terim manâları ile dil bilgisi kaidelerine göre yapısı incelenmekte ve delil durumuna göre bir manâ tespitine gidilmektedir. İbn Hazm'ın usûl anlayışı iyice incelendiğinde genelde lafızların zâhir anlamlarına itibar ettiği, Kur'an, Sünnet, icmâ ve akli deliller bulunmadıkça te'vile başvurmadığı görülmektedir. Hâlbuki diğer fıkıh ekollerine mensup usûlcülerce de lafızların zâhiri, yorum için esas olarak kabul edilse de lafızların yorumlanması için Kur'an, Sünnet, icmâ ve akli delillere ek olarak kıyas, istihsan, maslahat, örf, genel kaideler gibi metotlar da kullanılmaktadırlar. İbn Hazm'ın bu yola başvurmamasının temel nedenini kanun koyucunun, öncelikle iradesini kelimelerle açıkladığı ve "manâsız bir lafız ve sözcüksüz/lafızsız bir manâ olmadığı" ön kabulü oluşturmaktadır. Nitekim usûlcüler bu hususu ifade için şöyle demektedirler: "Allah'ın kastetmeksizin bir şey söylemesi veya bir söz söyleyip bu sözle onun zâhirinin aksini ya da söylenen sözle hiç alakası olmayan başka bir manâyı kastetmesi imkânsızdır."<sup>88</sup>

Zâhirî yaklaşım, prensip olarak te'vili kabul etmekle birlikte, esasında bütün nasların te'vil işlemine kapalı olan müfesser naslar olduğunu ve te'vile başvurunun kaçınılmaz olduğunu söylemektedirler. Bu durumda da, "te'vil için başvurulacak delilin mutlak olarak bir nassa veya icmâyâ dayanması gerektiği, bu vasıflara haiz olmayan te'villerin ise geçersiz olduğunu"<sup>89</sup> iddia ettikleri görülmektedir. Bu anlayışlarının sonucu olarak icthad meselesinde nasların ta'lilini ve kıyas yöntemini reddeden bu ekol mensuplarının, Mutekellimin ve fukaha ekollerine göre te'vilin çerçevesini de son derece sınırlandırdıkları anlaşılmaktadır. Zira bu zâhirî anlayışa göre sadece bir nass veya icmâ deliline dayanan te'viller geçerli kabul edilirken; bu bağlamda kıyas, hitap delili, teşrî' ruhu, maslahat ve örf benzeri diğer tali yöntemlere dayanılarak yapılan te'villerin geçersiz olduğu ileri sürülmektedir.<sup>90</sup> Örneğin İbn Hazm'a göre faiz, ilgili hadiste<sup>91</sup> belirtilen sadece altın, gümüş, hurma, buğday, arpa ve tuz için söz konusu olduğundan bu maddelerin dışındaki mallarda faiz gerçekleşmez. Çünkü konuyla ilgili hadiste sadece bu mallar lafzen yer almaktadır. Dolayısıyla kıyas ve benzeri yöntemlerle faize mahsus malların alanları genişletilemez.<sup>92</sup> Ayrıca emir ve nehiy ifadeleri öncelikli olarak zâhir anlamları üzere yorumlanır ve tüm emir lafızları öncelikli olarak vucub ifade ederken nehiy lafızları da tahrîm ifade eder. Bu nedenle İbn Hazm'a göre ilgili hadisin zâhiri gereği cemaatle namaz kılmada ezan okumadan ve kamet getirmeden namaz kılanların namazı geçersizdir.

<sup>87</sup> İbn Hazm, *Muḥallâ*, 2/266-268.

<sup>88</sup> Râzî, *Maḥşûl*, 1/385-418.

<sup>89</sup> İbn Hazm, *İḥkâm*, 1/42; *en-Nübzetü'l-kâfiyye fî aḥkâmi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Ahmed Abdülâziz, (Beirut: Dâru Kütubi'l-İlmiyye, 1405/1985), 36-38..

<sup>90</sup> İbn Hazm, *İḥkâm*, 3/139.

<sup>91</sup> Müslim, "Müsâkât", 81; Tirmizî, "Büyü", 23.

<sup>92</sup> İbn Hazm, *İḥkâm*, 1/42, 2/157.



Aslında lafzın zahir anlamını önemseme ya da önceleme, hukukta sabit ve objektif ölçütleri hâkim kılma anlayışı gibi birçok açıdan faydası bulunsa da nasların maksat ve bütünlüğünü, sosyal ve tarihî şartlarını göz önünde bulunduran diğer yorum şekillerine göre daha katı ve şekli bir metot olarak görünmektedir. Çünkü fakihin nasların zahirine bu şekilde sıkı sıkıya bağlı kalarak oluşturacağı hukuk kaideleriyle, gelişen ve değişen hayat şartlarına uyum sağlaması ve insanların sorunlarına sağlık çözümler üretmesinin zorlaşacağı aşikârdır. Bu nedenle fıkıh düşüncelerinde literal anlayışı esas olarak kabul eden İbn Hazm'ın mensup olduğu Zâhirî mezhebi İslam dünyasında uzun süre etkili olamamış ve geliştirdikleri çözüm yöntemleriyle, Müslümanların hukukî sorunlarına çözüm üretmekten uzak ve kifayetsiz oldukları dile getirilmiştir.

### Sonuç

Gerek Mütakellimîn ve fukaha ekolüne mensup usûlcüler gerekse Zâhirî mezhebine mensup olan İbn Hazm, te'vilin meşru bir yöntem olduğunu kabul etmekle birlikte Zâhirî düşünceye sahip İbn Hazm, te'vil araçlarını diğer usûlcülere göre daha sınırlı tutmaktadır. Her ne kadar lafızların zâhirine bağlı kalsa da İbn Hazm'ın te'vil işlemine başvurduğu görülmektedir. İbn Hazm, te'vili meşru bir işlem olarak görmeye birlikte Mütakellimîn ve fukaha ekolüne mensup usûlcülere göre te'vil işleminde daha ihtiyatlı davranmaktadır. Ona göre bir lafzın tevil edilebilmesi için kesin delillerin bulunması gerekir. Bu deliller de Kur'an, Sünnet, icmâ ve tabii delillerdir. Bu nedenle bu delillere dayanmayan te'viller geçersizdir. Ona göre diğer ekollerin te'vil için dayanak olarak gördükleri kıyas, hitap delili, örf ve benzeri yöntemlerle yapılan te'viller kabul edilemez. İbn Hazm ve onun usûl düşüncesine sahip âlimler te'vil araçlarını sınırlama ve lafzın zâhirine aşırı bağlılıkları nedeniyle diğer fıkıh ekollerine mensup âlimlerin görüşlerine muhalif birçok görüş ileri sürmüşlerdir. Ayrıca lafzın zâhirine daha katı bağlanmalarının sonucu olarak fıkıh faaliyetlerinde daha şekilci ve katı hareket ettikleri görülmektedir. Bu anlayışlarının sonucu olarak da zâhirî düşünceleri İslam dünyasında uzun süreli yaşam şansı bulamamıştır.

**Kaynakça**

- Abdülaziz el-Buhâri, Alâüddîn. *Keşfü'l-esrâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Zâhiriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44/93-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Te'vil", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* 41/28-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Ebû Abdullah Abdusselam b. Muhammed b. Ömer 'Allûş. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1427/2006.
- Buğda, Sadrettin. *Beyân ile Fıkıh Usûlü İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. *Füşûl fi'l-uşûl*. thk. 'Uceyl Câsim en-Nemşî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1414/1994.
- Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*: 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Burhân*, thk. Abdül'azim ed-Dîb. 2 Cilt. Katar: y.y., 1399.
- Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer İsa. *Takvîmu'l-edille fi'uşûli'l-fıkh*. thk. Halil Muhyiddin. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1421/200).
- Deniz, Abdülbaki. *Fıkıh Usûlünde Te'vil ve Fikhî Uygulamaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Eşit, Yusuf. "Gazzâlî'nin Usûl Düşüncesinde Te'vil". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (Temmuz 2019), 99-122.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Muhtasfa min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hâfiz. Medine: y.y. ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta'liqâti'l-uşûl*. b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah. *Kânûnu't-Te'vil*, thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Müesses 'Ulûmi'l-Kur'an, 1406/1986.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İstizkâr*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru Kuteybe, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said. *el-İhkâm fi'uşûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said. *el-Muḥallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdülğaffar Süleyman el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed Said. *en-Nübzetü'l-kâfiyye fi'ahkâmi'uşûli'd-dîn*. thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz. Beyrut: Dâru Kütubi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbnü's-Sâ'âtî, Müzafferuddîn Ahmed b. Ali. *Bedi'ü'n-nizâm*, thk. S'ad b. Ğarîr b. Mehdiyyi's-Sülemî. 2 Cilt. b.y.: y.y., 1405/1985.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delalet Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Makdisî, Şerefuddîn Musa b. Ahmed b. Musa b. Sâlim Ebu'n-Necâ. *el-İknâ'*. 4 Cilt. el-Memleketü'l-'Arabiyyetu's-Suûdiyye: y.y., ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu/Muhammed Boynukalın. 18 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2005.
- Merğînânî, Burhanuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerḥu bidâyeti'l-mübtedâ*. 8 Cilt. Karaçi, İdâretü'l-Kur'an ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1417.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 11412/1991.
- Râgîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fi'ğarîbi'l-Kur'an*. b.y.: y.y., ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Maḥşûl fi' ilmi'uşûli'l-fıkh*, thk. Taha Cabir Feyyâd el-'Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, ts.

- Remlî, Şemsuddîn Muhammed Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hamza b. Şihâbuddîn *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhac*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Sağlam,Hadi. "İslâm Hukuk Metodolojisindeki Te'vilin Hüküm İstinbâtında Yeri ve Önemi Hakkında Örneklerle Genel Bir Değerlendirme" *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 11/42, (Güz 2012) 423-463.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcebbar. *Ḳavâtü 'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail 2 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1418/1997).
- Serahsî, Ebu Bekr Ahmed b. Ebî Sehl. *Uşûl*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kü-tubi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Serahsî, Ebu Bekr Ahmed b. Ebî Sehl. *Kitâbu'l-Mebsûṭ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Teftâzânî, Sa'ddin Mes'ûd b. Ömer. *Muhtaşaru'l-me'ânî*. Karaçi: Mektebetu'l-Medine, 1437/2016.
- Teftâzânî, Sa'ddin Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-'akâdi'n-Nesefiyye*. b.y.: Dâru'l-Beyrûtî, 1428/2007.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. Muhammed Şâkir. b.y.: y.y., ts.
- Şâtübî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muvâfaḳât*. 6 Cilt. Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali. el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh. thk. Muhyiddîn Dîb Mutû. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sad. Taha Parlar vd. 9 Cilt. İstanbul: Şura-Çelik, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Te'vil" , *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* 41/27-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2012,
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *Bahru'l-Muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh*. 6 Cilt. b.y.: y.y., ts.